

I.М. ПРЕЛОВСЬКА (*Kiev*)

**ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ
МАТЕРІАЛІВ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОГО
ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ ЗА 1919 РІК**
**(на матеріалах ф. № 4215 ПДАВО України м. Київ
та ф. № Р-1 ДАМК)**

Історія Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря починається з 11 липня 1108 р. згадкою в літописі про закладення князем Святополком-Михаїлом поруч з Дмитровським монастирем і церквою св. Петра кам'яного храму в ім'я св. Архістратига Михаїла. Ця церква була на той час єдиною в Києві, яка мала золоту баню і через це одержала назву “Золотоверхої”¹. Спочатку Златоверхо-Михайлівська соборна церква була дерев'яна і невелика за розмірами. В 1093 р. на київський князівський престол зійшов Святополк II Ізяславич, в святому хрещенні Михаїл, який до того князював в Турові. Саме він замість старої дерев'яної церкви збудував кам'яну, прикрасив її мармуром, мозайкою і дорогоцінними іконами. Після смерті Князя Святополка 16 квітня 1114 р. його поховали в новозбудованому храмі².

Протягом століть весь комплекс забудов на території Михайлівського монастиря розширювався. Значних змін він зазнав протягом XVII-XVIII ст., коли завдяки допомозі українських можновладців з'явилася можливість поліпшити стан дещо занепалих монастирських споруд і храмів. Неабияке значення мали і жертви на церкву українських гетьманів в різні часи: Богдан Хмельницький своїм коштом відновив позолоту на центральній бані храму, у 1718 р., гетьман Скоропадський влаштував у головній церкві новий іконостас, Іван Mazепа офірував для мощей св. Варвари срібні раку та панікадило. Військовий суддя Михаїл Вуяхевич,

відомий пізніше як печерський архімандрит Мелетій (1665-1671), добудував до старої архангельської церкви невеликий пристрій спеціально для мощей св. Варвари.

За імператора Петра I невисокі стіни цієї будівлі було добудовано так, щоб вони зрівнялися із стінами головного храму. У 1713 р. за ігумена монастиря Іоанікія Сенютовича було споруджено кам'яну церкву в ім'я Іоанна Богослова, а у 1716 р. інший ігумен Варлаам (Ленецький) розпочав будівництво кам'яної дзвіниці (закінчено у 1719 р.). Останнім надбанням у справі відбудови великих монастирських споруд було спорудження кам'яної огорожі навколо монастиря та побудова корпусу для братських келій (т. зв. Варваринський корпус) за часів архімандрита Модеста. Деякі новації відбулися у 1782-1783 рр., коли архімандрит Тарасій відновив позолоту на церкві св. Архістратига Михаїла, а також придбав для дзвіниці два великих дзвони (кожний по 525 пудів).

Після скасування монастирських володінь наказом імператриці Катерини II у 1786 р. монастир було заражовано першим класом і затверджено штат у 33 населюючих. Монастир замість прибутку від колишніх володінь почав отримувати з казни щорічно суму на утримання монастиря у розмірі 2 300 крб. З 1880 р. Михайлівський монастир – осередок місцеперебування Київських вікаріїв.

Збереглись відомості про те, яку площеу займав монастир на початку XIX століття: “По вымеру монастыря на все 4 стороны, явилось: от большої церкви на летний восток 40 1/2 сажен, на север – 35 сажен с аршином, на юг – 78 сажен 1/2 аршина, на запад – 20 сажен 2 аршина”³. Але, як зауважує вищезгаданий історичний нарис, станом на 1800 рік майже всі монастирські будівлі були в цілковитому занепаді – іконостас вимагав ремонту, позолоту з бань майже позмивало дощами, келії братчиків почали розвалюватись.

У справі відновлення монастиря протягом всього XIX століття існувало 2 напрямки роботи: 1) поліпшення стану усіх монастирських будівель; 2) приведення соборного храму “в благолепный вид”. З цією метою у 1835 р. настоятель монастиря преосвящений Володимир побудував навколо монастиря кам'яну огорожу. У 1852 р. було розпочато побудову кам'яних келій для братчиків, а у 1854 р. на місці старого дерев'яного настоятелевого будинку з маленькою церковкою при ньому було розпочато будівництво нового. Надзвичайну активність у справі відновлення монастирських споруд проявив настоятель монастиря преосвящений Аполінарій, вікарій Київської єпархії, єпископ Чигиринський, кавалер ордену св. Анни I ст. Новий будинок разом з церквою було закінчено 7 жовтня 1856 р. і освячено тодішнім митрополитом Київським і Галицьким Філаретом (Амфітеатровим).

Велику зацікавленість викликає історія побудови готельних корпусів Михайлівського Золотоверхого монастиря. При кожному великому монастирі були спеціальні приміщення для прочан (“странноприимный дом”). До 1847 р. при монастирі було декілька похилих будиночків, які

знаходились поблизу монастиря за дерев'яним парканом. Преосвящений Аполінарій встиг побудувати двоповерховий дерев'яний будинок для проживання прочан і почав збирати кошти для кам'яного будинку⁴. Аполінарій встиг побудувати один двоповерховий готельний корпус з великим підвалом, а при цьому влаштувати двохярусну церкву в ім'я Смоленської Божої Матері-Одигітрії. Було придбано великий дзвін у 500 пудів, а також відновлено позолоту на банях центрального храму св. Архістратига Михаїла і вперше було позолочено бані на монастирській дзвініці та на трапезній церкві.

Але центральний храм в ім'я св. Архістратига Михаїла не зазнав значних змін. Єдиним надбанням його за цей час стали срібні царські двері, а також жертвована графінею Ганною Орловою-Чесменською срібна рака для мощей св. Великомученици Варвари – головної святині монастиря. За єпископа Віталія було розпочато побудову нового двоповерхового готельного будинку, розширену домову архієрейську церкву.

Надзвичайно важливою для дослідження є діяльність настоятеля Михайлівського монастиря преосвященного Іероніма (Екземплярського), 3-го вікарія Київської епархії, єпископа Чигиринського. Він закінчив облаштування домової церкви, встановив новий іконостас в соборному монастирському храмі⁵. Іеронім (Екземплярський) розпорядився зняти верхні яруси центрального іконостасу, які закривали стародавні мозаїчні зображення у заалтарній частині (Благовіщення, свв. пророків Мойсея та Самуїла), а також зняти на стінах пізніший розпис і відновити старі розписи. Цією роботою керував професор Адріан Прахов. Ремонт центрального храму було завершено 4 грудня 1888 р. освяченням нового іконостасу. Весь кошторис ремонтних робіт становив 30 тисяч карбованців, з яких невелику частину становили монастирські гроші, але основний обсяг було покрито за рахунок пожертв.

Наприкінці XIX ст. Київський Золотоверхий Михайлівський монастир займав площу у 5 десятин і був обнесений кам'яною огорожею. На брамі було зображення небесних сил та св. митрополита Київського Михаїла. А з другого боку існувало зображення 5-го чуда св. Великомученици Варвари, а також св. Рівноапостольного князя Володимира. Ці зображення вперше згадуються за настоятеля монастиря Іннокентія (Борисова) і були відновлені у 1888 р. за єпископа Іероніма (Екземплярського). Окремої згадки заслуговують Святі врата, які були зроблені у нижньому ярусі дзвіници у 1719 р. за ігумена Варлаама Ленецького.

У нижньому ярусі дзвіници спочатку були влаштовані келії для братчиків, а згодом – іконно-книжкова крамниця, яка збереглась до 1919 р. Зберігся опис церковних споруд, який датований кінцем XIX ст. і, ймовірно, відповідав тому стану речей, який проіснував до 1919 р. У Михайлівському монастирі було тоді 4 церкви:

1. Соборна кам'яна церква в ім'я св. Архангела Михаїла була 7-банною, і мала обміри: 14x25 саженів. Усі бані було вкрито червоним

листовим золотом. На хресті середньої головної бані був золотий двоголовий орел, якого поставив гетьман Богдан Хмельницький у пам'ять “повернення Києва до Росії”⁶;

2. Трапезна церква в ім'я Євангеліста Іоанна Богослова, яку було споруджено у 1713 р. згідно монастирського донесення від 1773 р. Це була двоповерхова кам'яна церква, баня якої була залізна і вкрита золотом у 1848 р. Іконостас цієї церкви було споруджено Іоасафом Кроковським за часів, коли він був ігуменом Михайлівського монастиря. До трапезної було добудовано братську їdalню, кухню та хлібну пекарню. Церкву було оновлено і відремонтовано у 1888 р.;

3. Храм при келіях настоятеля в ім'я св. угодника Миколая. Спочатку вона була дерев'яна і існувала при келіях митрополита Самуїла, які було збудовано у 1785 р. Цю церкву було перебудовано преосвященим Кирилом у 1832 р. На її місці преосвященим Аполінарієм було збудовано і висвячено нову кам'яну церкву з тією ж назвою у 1856 р. Згодом церкву було трохи розширене у 1886 р. при преосв. Віталії, а у 1886 р. Іеронім (Екземплярський) перебудував дах;

4. Церква в ім'я образу Смоленської Божої Матері-Одигітрії був збудований при будинку для прочан преосвященим Аполінарієм. Церква була кам'яна двоповерхова. Іконостас до неї було влаштовано у 1832 р.

Інші монастирські споруди. У ризниці Михайлівського Золотоверхого монастиря зберігались численні коштовності, які були подаровані монастиреві у різні часи побожними прочанами, в тому числі імператорами та наближеними до них особами. Зберігся опис цих коштовностей, але ця проблема вимагає окремого великого дослідження, яке б допомогло встановити ким і коли вони всі були вилучені⁷. Бібліотека монастиря налічувала 3 тис. томів, серед яких були богословські книжки, стародруки, богословські та історичні трактати, книжки з мовознавства, старі грамоти, плани, духовні журнали тощо.

Дзвіниця монастиря була збудована у 1719 р. Варлаамом Ленецьким. Вона налічувала 3 яруси (23 саженя) і мала 23 дзвони. Варваринське відділення братських келій знаходилось між дзвіницею та хрестовою церквою. Всі вони були збудовані в різні роки і об'єднані під одним дахом наприкінці XVIII ст. Останню перебудову здійснив еп. Серафім у 1860 р. Корпуси були одноповерхові, 30 сажень завдовжки. На початку XX ст. в них розміщувалися школа церковних співів, келії братчиків, правління, монастирський архів.

Архієрейський будинок був збудований преосв. Аполінарієм у 1857 р. У будинку було 3 приймальних зали з дорогими меблями. При ньому був також одноповерховий флігель, де розміщувався хор церковних співаків та учнів духовних семінарій. Двоповерховий готельний корпус з великим підвалом було збудовано у 1858 р. Преосв. Віталій розпочав будівництво нового корпусу, який закінчив Іеронім (Екземплярський). Обидва корпуси мали загалом 50 номерів для прочан “за умеренную цену”⁸. Монастирська лікарня була влаштована преосвященим

Порфірієм. Це була одноповерхова дерев'яна забудова довжиною в 15 саже́нів.

Таким чином опис споруд Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря дає можливість твердити, що практично всі вони збереглися до революційних часів, про що свідчать архівні матеріали, які стосуються 1919 року.

Подіям, які відбулися протягом весни та літа 1919 р. в Києві, присвячено, здається, вже достатню кількість наукових та науково-популярних публікацій, які мали висвітлити події з усіх боків. Але стимулом до нового дослідження історії Михайлівського Золотоверхого монастиря для автора цієї статті стала сучасна відбудова цієї історико-мистецької пам'ятки Української Православної Церкви, а також нововіднайдені архівні матеріали, які, власне, і спонукали до розвідки.

У цій статті далі буде розглянуто комплекс архівних матеріалів, що містять описи монастиря, які збереглися в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ /далі – ЦДАВО/. Описи монастирського майна та інші документи були складені представниками новоприбулої з Харкова більшовицької влади протягом весни і початку літа 1919 р. з метою націоналізації будівель і майна, а також деякі матеріали з Державного архіву м. Києва (ДАМК), які стосуються подій 1934 р., безпосередньо перед знесенням більшої частини монастирських споруд для побудови Будинку Уряду України.

Віднайдені документальні матеріали після детального ознайомлення можна поділити на декілька груп: 1) власне описи будівель і наявного на час опису майна на території монастиря; 2) графічні матеріали (карти-схеми монастирської садиби); 3) документальні матеріали (акти, розписки, листування між особами та установами, скарги, відношення, доповідні записи тощо).

Більшість документальних архівних матеріалів становлять описи, багато з яких збереглися у декількох екземплярах (від 2-х до 4-х). Задля докладного з'ясування причин неодноразового складання інвентарних описів, а також специфіки їх форми і змісту, авторові цієї статті довелося залиучити до розгляду матеріали тогочасної київської преси з приводу подій, пов'язаних з переїздом більшовицького уряду з Харкова до Києва і викликаною цим житлової кризи в місті. В газетах з'явилися накази нової влади, які стосувались націоналізації нерухомого майна.

Після того, як військо і уряд Директорії УНР залишили місто наприкінці січня 1919 р., до Києва в перших числах лютого увійшли війська Червоної Армії. Почали регулярно виходити більшовицькі та лівеосерівські газети. У пресі регулярно вміщували накази і розпорядження нової влади. У даному випадку важливу інформацію щодо розвою реквізіцій в Києві містять всі повідомлення, в газетах, які стосуються діяльності житлово-реквізіційного відділу при Виконавчому комітеті Київської Ради робітничих, селянських та Червоноармійських депутатів.

Однією з перших в місті стала регулярно друкуватись газета “Борьба” (орган Київського Міського Комітету Партиї Лівих Соціалістів-Революціонерів)*. У середині лютого 1919 р. у цій газеті було вміщено текст наказу № 2 Радянського коменданта міського центрального району тов. Коморця. У цьому наказі він зазначає, що згідно наказу попереднього Радянського Коменданта м. Києва тов. М. Щорса за № 20 про негайну організацію районних робітничих комісій по обліку “буржуазних будинків, маєтків, флігелів” тощо. Сам наказ стосується вимоги в тижневий термін усім новоствореним домовим комітетам подати відомості про маєтки до Комендатури міського району⁹. У цьому ж номері газети повідомляється про наступний переїзд Тимчасового робітничо-селянського уряду України з Харкова до Києва.

За повідомленням газети цей переїзд “відбудеться через 2 тижні” – тобто до 28 лютого 1919 року¹⁰. Ймовірно, вищезгаданий домовий комітет було влаштовано і в Михайлівському монастирі, оскільки далі в архівних матеріалах будуть зустрічатись матеріали, в яких цей комітет виступає як окрема структура у переговорах між різними установами щодо перерозподілу монастирського майна і споруд, але спеціального розпорядження про утворення цієї установи не віднайдено¹¹.

В цій же газеті з’являються численні повідомлення про заходи по переїзду більшовицького уряду до Києва. В окремій статті про розташування урядових установ повідомляється, що в зв’язку з цим житлово-реквізіційним відділом вжито заходи по розшуку приміщень для потреб урядових установ: влаштування урядового містечка в Липках, більш щільне заселення багатоквартирних будинків (т. зв. “уплотнение”) у центральних районах, повне звільнення помешкань, призначених під розташування урядових установ.

Газета вмістила і перелік вулиць, на яких всі будівлі підлягають вищевказаним заходам влади (практично весь центр міста – *авт.*). Звичайно, що вулицю Трьохсвятительську в цьому переліку вказано однією з перших. 16 березня 1919 р. “Борьба” умістила повідомлення про те, що Український Совнархоз** приїжджає до Києва 22 березня 1919 р. Для розташування службовців 22-х відділів цієї установи міськими властями запропоновано зайняти 3 готельних корпуси Михайлівського монастиря¹². Вже 10 квітня 1919 р. у маленькому оголошенні наприкінці випуску повідомляється, що відділ Совнархозу просить всі урядові та громадські установи надсилати повідомлення щодо їх адресних даних та телефонів на нову адресу: “Подвір’я Михайлівського монастиря, 2-й корп., кімн. № 89”¹³.

Інша газета “Киевский Коммунист”, (з квітня 1919 р. – “Коммунист”, орган Київського і Міського Комітетів Комуністичної Партії (більшовиків)

* Ця та інші публікації в газетах друкувались російською мовою і тому в тексті наводяться в перекладі автора статті.

** Тут і далі назва цієї установи подається без перекладу.

України), також висвітлила перебіг тих самих подій, тільки дещо в іншому ракурсі. В цій газеті вміщено цікаве повідомлення, яке дає можливість з'ясувати деякі питання, які виникають при розгляді архівних справ, а саме: чому описи будівель і майна Михайлівського Золотоверхого монастиря, які віднайдені серед архівних матеріалів, датовані саме кінцем березня і мають стала форму опису?

“Київський Комуніст” у своєму випуску від 4 березня 1919 р. подає повідомлення про те, що Виконкомом було видано наказ від 27 лютого 1919 р. про негайнє надання з боку домових міських комітетів відомостей про кількість кімнат та мешканців усіх будинків. Ці відомості слід було надавати за адресою нової канцелярії Виконкому, точніше до його житлово-реквізиційного відділу, – “Гранд-Отель” (Хрещатик, 22), кімн. 35-36 (Відділ соціального забезпечення)¹⁴.

В іншому номері подано інтерв’ю працівника цієї газети з головою житлово-реквізиційного відділу при Київському Виконкомі тов. Давідом, який дав детальні роз’яснення щодо політики уряду стосовно житла в Києві¹⁵. Тов. Давід в своєму інтерв’ю зазначив, що житлово-реквізиційний відділ був створений як тимчасовий орган для вирішення проблем з житлом, а саме: підшукати приміщення для установ Виконкому, а також для новостворених радянських установ. Серед цих установ названо профспілкові установи, політичні партії та організації. До всіх цих проблем додалась проблема розташування військових частин Червоної армії, які прибували до Києва у всезростаючій кількості, а приміщення казарм на цей час були зруйновані*.

Отже, для військових необхідно було знайти чимало приміщень за рахунок тих, що належали громадянам міста. Негайного вирішення “житлового питання” вимагали також новоприбулі чиновники радянських установ і, як правило, це здійснювалося за рахунок квартир і приміщень в центральній частині м. Києва. Далі в інтерв’ю говориться про те, що при житловому відділі було створено ще 3 підвідділи: 1) загально-політичний; 2) військовий; 3) реквізиційний.

Завдяки роботі цих відділів у Києві з 8 лютого 1919 р. було “вивільнено” 2159 кімнат для “робітників і трудової інтелігенції”. (Зауважимо на чудовий евфемізм “товариша Давіда” з приводу того від кого “вивільнялись” житлові приміщення в центрі Києва і куди потім дівались колишні мешканці “звільнених” приміщень). В зв’язку з переїздом уряду до Києва, за словами тов. Давіда, зараз цей підвідділ зачинено для прийому приватних громадян, оскільки всі працівники підвідділу зайняті виключно звільненням приміщень для урядових установ у центрі.

* Зазначимо, що серед архівних документів є повідомлення про те, що на території монастиря були розташовані якісь військові частини, які покинули за собою похідні кухні, а також значно зменшили запаси дров та харчів.

Наведено також норму “уплотнення”*: 1) маєтки – звільняються від будь-яких мешканців повністю; 2) у будинках, в яких налічується до 4-х поверхів звільняється 1 чи 2 поверхні, (обов’язково на 1 чи 2-у поверхах); 3) у будинках, які мають до 7-и поверхів – повністю звільняються два перших поверхні. Всі мешканці звільнених поверхів заселяються в інші помешкання в цьому самому будинку. Норма: 28 аршин на 2-х мешканців. Звільнення повинно відбутись за 24 години і при тому у звільнених кімнатах вимагалось залишити всі(!) меблі. З собою можна забрати тільки 1 ліжко та особисті необхідні речі. Наприкінці інтер’ю тов. Давід зазначив, що станом на 4 березня 1919 р. підвідділом взято на облік всі будівлі в центрі міста (на Трохсвятительській в тому числі – *авт.*)¹⁶.

В газеті “Киевский Коммунист” за № 39 (47) від 14 березня 1919 р. вказано навіть кількість працівників Совнархозу – 1 тисяча 104 співробітника. Через 2 дні після вищезгаданого повідомлення газета вмістила повідомлення наступного змісту: вчора було закінчено “уплотнение”, результатом якого стало звільнення 800 кімнат для “совслужащих”. Відбувся також остаточний розподіл приміщень в центральній частині міста для прибуваючих установ та їх співпрацівників¹⁷. Отже, як бачимо, десь 15 березня 1919 р. було прийнято остаточне рішення про розподіл приміщень “колишніх” установ під розташування радянських урядових закладів.

Питанню про цей розподіл для прибуваючих з Харкова установ було присвячено спільне засідання всіх наявних у Києві урядових закладів та відомств, яке відбулось у житлово-реквізіційному відділі. На порядок денний було винесено питання: “О правильном и нормальном размещении всех правительственныеных учреждений в городе Киеве”¹⁸. У цій же газеті вміщено повідомлення, яке подала і вищеперечисленна газета “Борьба”, а саме, що Укрсовнархоз приїздить до Києва 22 березня у складі 22-х відділів і розміститься у 3-х корпусах Михайлівського монастиря¹⁹. У наступних номерах повідомляється тільки нова адреса Укрсовнархозу – Трохсвятительська, 6, Михайлівське подвір’я, корп. 2, кімната 89²⁰.

Важливим для розуміння наявних серед архівних документів з описами майна Михайлівського Золотоверхого монастиря є повідомлення про наказ житлово-реквізіційного відділу при Виконкомі про облік меблів. Зміст цього наказу певною мірою пояснює саме таку форму опису меблів з адміністративних та готельних приміщень монастиря, яку ми зустрічаємо в архівній справі № 4215 (ЦДАВО).

Це також надає можливість пояснити зміст тих документів, які стосуються сварки між новоствореними радянськими установами за оті самі меблі, що були описані і взяті на облік працівниками підвідділу по ліквідації майна колишніх релігійних установ (і деякою мірою вже

* Термін “уплотнение” (рос.) можна перекласти українською, але слово “ущільнення” не зовсім відповідає специфіці проблеми, яка стосувалася проблеми утворення комунальних квартир.

розтягнутих по кабінетах нових мажновладців, – про це свідчать численні записи олівцем на полях описів щодо участі в цій справі комісара Літвіновського).

З цією метою було видано житлово-реквізиційним відділом при Виконкомі наказ про необхідність утворення описів з обліком меблів. При цьому відділі було засновано обліково-розподільчий стіл для обліку та реквізиції у “буржуїв” націоналізованих меблів, або тих, які ще планувалось реквізувати. Зазначалось, що рухоме і нерухоме майно тих осіб, які втекли від наступу радянської влади, “підлягає повній і беззастережній націоналізації”. Далі в наказі наголошується на тому, що потрібно взяти на облік всі наявні ліжка та матраци. Тут також було визначено норму розподілу: одній особі можна було мати в себе ліжко і один матрац, диван – один на сім’ю; крісло – 2 на сім’ю, на сім’ю також вдавались 1 письмовий стіл, буфет, рукомийник, комод тощо. Наприкінці наказу зазначалось, що все, що перевищує вказану у розпорядженні норму, буде “беззастережно вилучатись”²¹.

Іншим офіційним органом в м. Києві, який висвітлював проблеми відчуження нерухомості у колишніх установ, в тому числі й реїгійних була газета “Вісті” (орган Виконавчого Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів). (Слід зазначити, що у 1919 р. заголовки цієї газети друкувались трьома мовами – російською, українською і єврейською). На початку березня газета вміщувала статті, присвячені переїзду уряду з Харкова до Києва і звільненню приміщень в центрі міста для розміщення урядовців.

Цікаво, що газета констатує той факт, що почастішали випадки самовільного захоплення приміщень та квартир представниками різних установ²². Це є важливим повідомленням у справі розгляду тих документів, які буде подано нижче, оскільки за деякі приміщення Михайлівського Золотоверхого монастиря іноді розгорталась ціла “паперова війна” з погрозами і вимогами, коли різні відомства намагались захопити вже зайняті приміщення, а якщо це не вдавалось, то писали клязу до ВЧК, або вищестоячих органів влади.

Серед інших матеріалів у газеті “Вісті” вміщено повідомлення, якого не вдалося віднайти в інших газетах. У розділі “Хроніка” повідомляється про події в ніч на 7 березня 1919 р. у Михайлівському монастирі. Монастир було оточено великим загоном військ. Показавши ордер ЧК, військові вчинили обшук келій монахів, а також деяких готельних приміщень з метою розшукати колишнього завідувача готельних корпусів ієромонаха Володимира.

З’ясувавши, що його у монастирі немає, оскільки він виїхав у справах, військові заарештували єпископа Черкаського Назарія (Блінова)²³, який тимчасово мешкав в одному з номерів готельних корпусів і разом з ним 23 братчиків монастиря і 4 приватних особи, які проживали в монастирських готельних номерах. Під наглядом конвойних всі вищевказані особи були доставлені у приміщення ЧК. 8 березня 1919 р. майже всі заарештовані, в т. ч. єпископ Назарій, були звільнені. З них

було взято розписки в тому, що вони з'являться до ЧК за першою ж вимогою²⁴.

Окремо слід зазначити, що газета "Вісті" декілька разів вміщувала тексти наказів уряду про переіменування вулиць м. Києва, коли Царську площа було перейменовано на Площу III Інтернаціоналу, а вулицю Трьохсвятительську було названо "вулиця Жертв революції"²⁵. Пізніше саме з цією назвою виникла проблема – після розвою репресій радянської влади у 20-30-ті роки сама назва стало проблематичною: кого вважати "жертвами революції"? Через це довелося перейменувати її на вулицю Героїв революції.

Далі в статті буде розглянуто архівні матеріали, які стосуються тих самих подій, але які з іншого боку висвітлюють те, що сталося в Михайлівському монастирі під час бурхливого процесу початкового періоду радянської націоналізації. Терміни складання майнових описів як раз відповідають термінам виходу наказів влади спочатку про опис приміщень і наявності в них вільних кімнат і житлових приміщень взагалі, а згодом і про складання описів меблів у цих приміщеннях.

Фонд № 4215 ЦДАВО (далі – Центральний державний архів вищих органів влади та управління /м. Київ/) невеликий за обсягом – він містить всього 16 справ, перелік яких знаходиться в одному описі. Старий титульний аркуш опису свідчить про те, що він був сформований у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР м. Харкова. Хронологічні межі опису: 1919-1926 рр. Після передачі матеріалів фонду до іншого архіву можливо були додані деякі справи, але із збереженням старого титульного листа самого опису. Дві останні справи опису (№ 15 і № 16) датовані 1927 р., що виходить за межі вказаних на початку опису хронологічних рамок. Опис і справи повністю написано російською мовою. Ніяких відомостей про матеріали справи до 1955 р. віднайти поки що не вдалося.

Перший запис в описі датовано 10 грудня 1955 р., де зазначено кількість справ – 16 од. зб. Ніяких змін чи надходжень до опису не відбувалось. Про це свідчать записи від 16 листопада 1962 р. та 2 жовтня 1989 р. Найбільший інтерес викликає справа № 1 цього опису. Повна назва цієї архівної справи: "Акти передачи помещений описи имущества Михайловского монастыря в г. Киеве. Послужной список монахов". На титульному листі справи знаходяться 2 штампи попереднього архіву: 1-й відбиток свідчить, що це "ЦДАЖР і СБ МВС м. Харків за № 2262/4215"; 2-й відрізняється від нього номерами – "ЦДАЖР і СБ МВС УРСР м. Харків № 4215. – Оп. 1. – Спр. 1".

Справа складається з 125 аркушів (з них одна літерна – 1-а). Є також вказівка на наявність графічних матеріалів (схем) – аркуші № 6, 21, 22 і 23. Цей запис зроблено 10 квітня 1990 р., коли справу було реставровано. Дослідження матеріалів справи дає підстави твердити, що частину матеріалів справи було вилучено і не збереглось ніяких вказівок, коли це було зроблено. До такого висновку підводить сама назва справи, де

вказано, що серед її матеріалів повинен бути “послужний список монахов”, який в справі відсутній. У справі відсутні також описи соборної церкви та дзвіниці.

Можливо, це свідчить про те, що у 1919 р. виконання нового більшовицького закону про свободу совісті мало певні відмінності від наступних років. Масове вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом 1921 року, а згодом на потреби індустриалізації розпочнеться пізніше, а поки що у описах ніде не говориться про вилучення власне церковного начиння з храмів. Абсолютна більшість матеріалів справи – це описи майна та їх копії всіх приміщень Михайлівського Золотоверхого монастиря (окрім храмових споруд).

Описи складалися декілька разів. Перший опис датовано 29 березня 1919 р. Останній документ цієї справи – 4 липня 1919 р., який стосується запиту Адмінівідділу ВУЦВК (у тексті – “ВЦІК”) до Собезу з проханням надіслати когось із відповідальних осіб “для роз”яснень щодо неможливості дістатися до приміщень братської лікарні”²⁶. Описом приміщень і майна монастиря тоді займався відділ по ліквідації майна колишніх релігійних установ (ця назва подається укладачами описів досить довільним чином. (Наприклад: “Под”отдел по ЛИРУ”²⁷, “Лиру”²⁸, “по Л.И.Р.У.” і т. д.²⁹).

Документальні матеріали цієї справи можна поділити на 3 групи: 1) описи майна та будівель; 2) схеми розташування будівель на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (графічні матеріали); 3) листування представників різних установ влади між собою та з керівництвом монастиря, інші офіційні документи. До першої групи відносяться описи. Нумерованих описів всього 8, але окрім цих є ще інші ненумеровані описи та відомості про наявність майна, кімнат у приміщеннях, меблів, наявних у монастирі продовольчих запасів, тощо. Всі описи завірені підписами тих, хто їх укладав – з одного боку, а також керівництвом монастиря (різні особи) – з другого боку.

До другої групи документів слід віднести 2 схеми розміщення будівель на території Михайлівського монастиря (кожна у 2-х примірниках).

До третьої групи відноситься невелика частина документальних матеріалів, які містять листування між членами комісії по ліквідації майна колишніх релігійних установ та іншими органами влади, заяви, акти, розписки, відношення, запити, мандати тощо. Питома вага цих матеріалів порівняно невелика з огляду на кількість документів, що містять описи майна. Нумеровані описи мають не менше 2-х примірників, а деякі навіть 3 чи 4. Всі вони внесені до справи майже без додержання хронологічної або тематичної послідовності. Після дослідження наявних в справі нумерованих описів пропонується наступний порядок їх розташування.

Опис № 1. Архіерейський будинок (“опись инвентаря Киевского Михайловского монастыря. Архиерейский дом”). Віднайдено 4 примірники цього опису, враховуючи рукописний варіант: 1) рукописний

оригінал опису міститься на арк. 1-3 (таблиця і текст – рукопис чорнилом), 2) 1-й прим. машинопису – арк. 27-28, зв. і 2 машинописних копії, які цілком ідентичні 1-у примірникові; 3) арк. 2-9, зв.; 4) арк. 24-26, зв. Заголовок і таблицю з описом інвентаря архієрейського будинку виконано від руки чорним чорнилом. Таблиця опису складається з 4-х колонок і має наступні заголовки, які потім дублюються практично в усіх наступних описах: 1) “Найменование изделия”; 2) “Количество предметов”; 3) “Где находятся” і 4) “Примечания”. На жаль, з цього опису ніяк не можна зрозуміти як виглядали всі описані речі або їх художню чи історичну вартісність, оскільки це простий перелік речей. Перераховано наявні речі – меблі, ікони, лампи, килими, шафи, посуд тощо.

Опис складено 29 березня 1919 р. На рукописному примірникові немає підписів. Всі машинописні примірники завіreno підписами. Опис складали якісь співробітники ліквідаційного відділу і їх прізвища можна розібрати з підписів: Журавський, Мельник і Карпов. При описі були присутні члени управління монастиря, які давали свідчення: ієрод[иякон] (підпис нерозірливий, виконаний червоним чорнилом). Такий самий підпис стоїть після позначки: “вищезгадане майно одержав для зберігання”. Дуже цікавим є підпис того, хто здав це майно монастирським представникам “на зберігання”, – такий самий підпис буде зустрічатись майже на всіх описах, – це ревізор підвідділу по ліквідації майна кoliшніх релігійних установ “А. Лопуш[анский]”. Останньою в переліку підписів стоїть підпис, який також є майже в кожному описі: “И[сполняющий] д[ела] Наместника Иером[онах] Тихонъ”.

В цьому та в наступних описах виявляється декілька характерних деталей процедури націоналізації майна реквізованіх будівель Михайлівського Золотоверхого монастиря. По-перше, за відсутністю фахівців, описи складали люди, які не розумілися на історичній та художній цінності описуваного майна і тому самі описи часто мають спрощені канцелярські формулювання на зразок: “ікони - 27 шт.”. По-друге, влада тепер є власником майна, яке частково передається у використання кoliшнім власникам на правах оренди та ще й з відповіальністю перед владою за його збереження. По-третє, якщо відйти від законів “революціонної целесообразности”, то незрозуміло яким чином можна було потім спитати в “орендарів” за збереження майна, яке починали розкрадати вже під час складання описів.

Опис № 2 складено 29 березня 1919 р. Цей опис стосувався наступних приміщень: кімната правління, канцелярія правління, книжкова та іконна крамниці, кімнати при крамниці, свічкова крамниця, крамничка, яка знаходилася біля брами монастиря. Віднайдено 2 екземпляри описів: 1) арк. 30-31 (машинопис, оригінал, текст неправленний); 2) арк. 32-33 (копія, машинопис, дописи від руки чорнилом). Таблицю опису складено за вищезгаданим принципом. Серед вказаних в описі речей найбільшу цікавість викликають записи про наявність 3-х портретів архієреїв в дерев'яних рамках, а також якийсь “крест под стеклянным

колпаком". В примітках також вказано, що один із великих столів, який був вкритий сукном, з канцелярії правління було реквізовано "комиссаром Гостинници монастиря Литвиновським" (рукопис чорнилом, арк. 31). Після слів наприкінці тексту опису "Описъ составили" знову вказано ті ж самі особи [підписи чорнилом та хімічним олівцем], а ось "Ієромонах Тихон" двічі підписався: за того, хто був присутній при опису, а також за того, хто взяв на зберігання означене майно. Майно здав знову-таки "А. Лопушанський".

Опис № 3 присвячено опису наявного майна у наступних приміщеннях: подвір'я братського корпусу біля братської кухні, економічний двір, стайня економічного двору, каретний сарай. Віднайдено 3 екземпляри цього опису в справі № 1, які є ідентичними копіями, виконаними від руки чорнилом (синім і чорним): 1) арк. 10-10 зв.; 2) 34-34 зв; 3) арк. 36-36 зв. Опис складено 29 березня 1919 року. Цей опис містить перелік наявних у цих приміщеннях дров, сіна, возів та іншого реманенту. Цікавими є вказівки на наявність 1-го катафалку і навіть кучерських капелюхів (арк. 10 зв.). У примітках написано, що всі дрова знаходяться у дворі братського корпусу на економічному дворі. Вказано також, що дрова знаходяться почасти у ярусах, а частково розкидані у дворі і через це немає можливості точно виміряти їх кількість. Тому їх кількість вказано приблизно (38 куб. саж.). Вказано також, що ці дрова вивозяться солдатами різних військових частин з дозволу Совнархозу та Губкому. Комісії "ЛИРУ" було пред'явлено два посвідчення на вивіз дров за № 1008 та 1009 від 27 березня 1919 р., які було видано відділом "Топлива и металла при Совнархозе" [рукопис чорнилом, арк. 10]. Опис склали якісь співробітники за прізвищами [згідно підписам] "Абрамова" і "Оробинський". Відомості про майно давав, а також на зберігання прийняв економ монастиря Ієромонах Фаддей (обидва підписи ідентичні). Останнім є підпис Ієромонаха Тихона.

Опис № 4 стосується наступних приміщень: палата № 1, погріб, погріб під трапезною, проскурня, проскурна крамниця, трапезна, кухня. Цей опис зберігся у 2-х варіантах: 1) арк. 11-12 (машинопис, 1-ий примірник); 2) арк. 37-40 (копія, машинопис). В описі зазначено кількість приладдя для пекарні – бочки, дерев'яні лопати, ікони (так, серед іншого реманенту), місткості для тіста, полиці для проскурок, ваги, годинник, форми, скрині, столи, ложки, ножі і т. д. Опис підписав ієром[онах] Геронтій, який був присутнім при описі і давав свідчення, ієромонах Тихон знову підписався за того, хто прийняв майно на зберігання, а здав майно – А. Лопушанський [підпис]. Опис складено 31 березня 1919 р.

Опис № 5 – це підваль під проскурнею, льох під трапезною, горище над трапезною разом з описом харчових запасів (гриби, картопля, капуста (сира і кисла), борошно, сіль, цибуля, дріжджі тощо) у цих приміщеннях. Слід зазначити, що деяких продуктів у монастирі зберігалась досить велика кількість: картоплі – 1100 пудів, буряків – 200 пудів, борошна – 100

пудів, з яких невелика кількість була непридатною для вжитку, оскільки воно було перемішане з піском. Описи збереглись у вигляді 2-х ідентичних машинописних копій: 1) арк. 13, зв. – 14; 2) арк. 41, зв. – 42. При описі був присутній Ієром[онах] Геронтій, майно прийняв на зберігання Ієромонах Тихон; здав – знову-таки “А. Лопуш[анський]”.

Опис № 6 складено для готелю при Михайлівському Золотоверхому монастирі. Окремо складено описи 1, 2 і 3-го поверхів, чайної кімнати, а також машинного відділення парового опалювання всієї будівлі. Віднайдено 3 варіанти опису у вигляді ідентичних між собою текстів (рукопис чорнилом): 1) арк. 15-17 ; 2) арк. 43-46; 3) арк. 47-49 зв. Ці таблиці дещо різняться від попередніх описів. Якщо в попередніх варіантах опис виглядає як перелік речей, який записаний в стовпчик ліворуч, а потім зазначається їх кількість, то цей тип опису дещо інший. Весь аркуш поділено на велику кількість колонок, до яких внесено типові для приміщення готелю речі (ліжка, шафи, відра, рукомийники, дзеркала і т. ін.). Під час опису у відповідній колонці просто вказувалась кількість цих речей в кожній кімнаті. Підписи поставлено також, як і в попередніх описах.

Опис № 7 присвячено другому готельному корпусу. Окремо складено описи 1, 2 і 3-го поверхів у трьох примірниках (таблиці, рукопис чорнилом): 1) арк. 50-51, зв.; 2) арк. 52-53, зв.; 3) 80-81, зв. Опис схожий на попередній за формою і за змістом. Цей опис склав, згідно зapisу, якийсь Ів[ан] Стоцький. При описі був присутній і відомості подавав Ієром[онах] Діонісій. Наприкінці стоїть підпис Ієромонаха Тихона. Майно здав “А. Лопушанський”.

Опис № 8 “имущества, находящегося в гостинице при Михайловском монастыре в г. Киеве”, а саме – у третьему готельному корпусі, описи якого також збереглись у 3-х примірниках (таблицю накреслено хімічним олівцем, дані внесено від руки чорнилом): 1) арк. 54-56; 2) арк. 57-59; 3) арк. 84-86. Опис зроблено на великих листах паперу у клітинку. Цей опис складено у березні 1919 року (залишено місце, але дату не вписано). Ймовірно, опис складено за період з 29 по 31 березня 1919 року. Цей опис склав С. Іванов. При описі був присутній, давав відомості про майно та прийняв його на зберігання під власну відповідальність Ієром[онах] Діонісій. Цікавим є той факт, що майно сдав не “А. Лопушанський”, а “И. д. Наместника Ієром[онах] Тихонъ”.

Далі буде розглянуто ті описи майна та приміщень, які не мають номеру, а тільки назву тих приміщень, в яких складався опис майна. Опис інвентаря братської лікарні [так в заголовку опису] Михайлівського монастиря зберігся у 2-х примірниках: 1) рукопис чорнилом (арк. 60-65), 2) машинописні копії, які є повністю ідентичні рукописному варіантові (арк. 87-89, зв. Частину тексту вписано до таблиці від руки чорнилом).

Серед переліку приміщень лікарні вказано наступні: палати для хворих, процедурна кімната, кухня, лазарет Володимирського братства, аптека, лікарняна комора, кімнати медсестри та фельдшера, операційні, ванна кімната, тощо. Весь опис – це перелік медичного інвентаря та

лікарняного майна. Опис також склав А. Лопушанський. При опису був присутній, давав відомості і прийняв на зберігання м[онах] Агапіт, про що свідчать відповідні підписи наприкінці тексту. Цей опис виконуючий обов'язки управлюючого справами монастиря Тихон не підписував. Опис датовано 24 квітня 1919 р. У рукописному варіанті опису збереглась записка Агапіта (арк. 64, рукопис чорнилом, автограф) наступного змісту: “1919 года мая 5 один экземпляр описи инвентаря и имущества Братской больницы Михайловского монастыря получил”. Підпис: “Агапіть”. Цей опис є дуже важливим, оскільки, як свідчать наступні документи справи, через оце медичне устаткування лікарні і пристосоване для потреб медичного обслуговування приміщення точилася справжня війна між органами радвлади різного підпорядкування. Але про це трохи нижче.

У справі збереглись окремі відомості про інвентар лазарету (Повна назва: “Сведения о количестве инвентаря, находящегося в лазарете Киевского Св.Владимирского братства (при Михайловском монастыре)”), які було складено 10 квітня 1919 року. Це машинописна копія тексту в одному примірнику (арк. 102-102, зв.). Опис складено по розділах: меблі, посуд, білизна, одяг. На копії зазначено, що її підписав Уповноважений Св.Володимирського Братства, а саму копію завірив підписом обстежувач Інвалідного Підвідділу (підпис нерозбірливий).

Відомості про майстерні (слюсарну, столярну та кузню) при Михайлівському Золотоверхому монастирі до якої додано опис меблів у 2-х примірниках: 1) арк. 66-71 (арк. 66 – рукопис чорнилом, а далі – хімічним олівцем); 2) арк. 90-92, зв. (машинопис, 1-ий примірник). Ці матеріали збереглись у вигляді таблиці, яку повністю було надруковано на машинці, але без заголовку і резолюцій, які є в рукописному примірникові. Всі підписи передруковані у вигляді вказівок на прізвище того, хто підписав із позначкою: (підпис).

Підставою для складання цього опису було звертання (“сношение”) “Лиру” № 685 (в текстах всі ці документи відсутні). Про дату складання опису можна довідатись із текстів резолюцій № 1097, 201 та 38, які датовані 7 травня 1919 р. Під цим описом чомусь найбільше підписів: “И. д. Наместника Іером[онах] Тихонъ”, члени правління ієромонахи Діонісій та Геронтій, виконуючий обов'язки економа ієродиякона Назарій. Копію завірено підписом діловода ієродиякона Евминія (арк. 66). На початку опису зазначено, що 1) заводів у монастирі немає; 2) при монастирі є слюсарна і столярна майстерні та кузня, описи яких додаються. Описи збереглися у вигляді таблиць, накреслених хімічним олівцем і заповнених від руки чорнилом. Це перелік слюсарних інструментів, та іншого технічного приладдя (арк. 67-67, зв.). Теж саме стосується опису кузні (арк. 68-68., зв.) та столярної майстерні (арк. 69-70, зв.). Опис меблів є окремим описом, але через те, що його було вміщено в машинописний передрук таблиць майстерень, тому логічно буде його розглядати саме серед цих матеріалів.

Опис має дві резолюції (№ 1098 та 200), датовані 7 та 8 травня 1919 р. Підставою для складання опису було відношення “Лиру” від 2 травня 1919 р. за № 685. Це таблиця з 10-ти пунктів, до якої внесено загальні відомості про наявність у монастирі меблів із зазначенням кількості предметів (ліжка, стільці, дивани, буфети, комоди тощо). Наприкінці зазначено для кого ця інформація призначалась: “В Под Отдел по Ликвидации Имущества Религиозных Установлений при Киевском Исполкоме” (арк 71).

Відомості про харчові запаси, живий та мертвий інвентар, який також зберігся у 2-х примірниках у вигляді таблиці (накреслено хімічним олівцем, текст – рукопис чорнилом): 1) арк. 4-5; 2) арк. 75-76. У першій колонці таблиці зазначено кількість населення монастиря. (Цікавим є те, що на 1 червня 1919 р. зазначено 151 чол., а на 15 липня 1919 р. – 130 чол.). У наступній колонці зазначено харчові запаси та їх кількість у пудах та фунтах (борошно, овочі, сіль, крупи тощо). “Живого” інвентаря на час складання опису налічувалось дуже мало – 2 коней та 1 корова. “Мертвого” – багато. Саме в цьому описі дуже відчувається те, що опис складали представники від більшовицької держави, – у переліку серед лопат, сільгоспінвентаря, меблів, посуду, рукомийників зазначено: ікони – 127 шт.

Цікавою є також інша колонка, з якої можна довідатись про те, що самоварів було до того 60 шт., але всі вони вилучені Совнархозом для власних потреб (допис від руки чорнилом, арк. 4, зв.). Опис завірено підписом: “И. д. Наместника Іером[онах] Тихонъ”. Під описом зазначено вхідний номер в канцелярії – № 458 від 14 липня 1919 року.

Відомості про кількість кімнат в будинках Михайлівського монастиря та майна. [заголовок документу: “Ведомости о количестве комнат в домах Киево-Михайловского монастыря и имущества, забранного Совнархозом и другими учреждениями”]. Ці відомості виявлені в 2-х примірниках (обидва – рукопис чорнилом): 1) арк. 72-73 зв.; 2) арк. 93-94, зв. З резолюції до документу можна довідатись про те, що його було зареєстровано: “Д № 2-1267/357” від 13 травня 1919 р. Таблицю складено наступним чином: спочатку подано перелік корпусів монастиря, в наступній колонці зазначено кількість кімнат у кожному з них, остання колонка – це записи про те, хто саме займав ці приміщення на момент складання цього опису.

Підсумовуючи відомості з таблиці можна подати наступні дані:

- монастирська братія цілком займала Економічний корпус, Келарський, 1/3 Варваринського і Михайлівського корпусів, а також Учительську школу було зайнято хлопчиками з монастирського притулку;

- Совнархоз займав 2/3 Михайлівського та Варваринського корпусів, Архиерейський будинок, Певчеський корпус, двохкімнатний флігель а також всі 3 готельні корпуси монастиря. В таблиці зазначено також кількість нежитлових приміщень у кожному з корпусів, – тобто приміщень, в яких немає мешканців. До всієї таблиці зроблено примітку з висновком комісії наступного змісту: у всіх будинках необхідно зробити ремонт дахів.

Після цих відомостей подається перелік майна, яке було вилучено Совнархозом (таблиця виконана чорнилом від руки, арк. 72-73, зв.), і завірений підписами: “И. д. Наместника Ером[онах] Тихонъ” та діловода іеродиякона Евминія. Рукописна копія цієї таблиці також є в цій справі (арк. 93-94, зв.).

Окрему групу матеріалів становлять графічні матеріали справи. Вони викликають найбільше зацікавлення, оскільки це – карта-схема будівель Михайлівського монастиря за 1919 рік [заголовок: “Схематический план усадьбы Киево-Златоверхо-Михайловского первоклассного монастыря”], тобто одна з останніх перед знищеннем цієї видатної пам'ятки історії та архітектури. Два варіанти схеми збереглись у 2-х примірниках кожна.

Перший варіант схематичного плану зроблено разом із переліком будівель, номери яких вказано на плані (мал. 1). Це звичайна схема, де олівцем за допомогою лінійки виконано контури всіх будівель: 1) арк. 6 (великий аркуш паперу в клітинку з п'ятикутним рельєфним відтиском із зображенням корони і написом: “Бумага писчая”. Креслення виконано синім хімічним олівцем, нумерацію будівель проставлено звичайним олівцем); 2) чернетка креслення схеми монастиря збереглась на арк. 21 (недбалі записи хімічним олівцем, креслення виконано на звичайному папері з механічними пошкодженнями).

У цій карті схемі зазначено 18 будівель, які існували у 1919 році (див. мал. 1). Другий варіант схеми також має 2 примірники (арк. 22-23), які цілком ідентичні між собою (мал. 2). Схеми не мають вказівок на мірило. Креслення виконані хімічним та простим олівцями за допомогою лінійки.

Останню, третю групу матеріалів цієї справи становлять офіційні документи (акти, листування, розписки в одержанні майна, відношення, заяви), які підшиті між описами, але більшою частиною містяться наприкінці справи. Більшість документів – це рукописні оригінали. Машинописні документи всі завірені підписами посадових осіб, багато з них мають печатки та штампи радянських офіційних установ. Надзвичайно цікавим є документ, який містить загальний опис монастиря. Це стандартні листи, до яких внесено текст запитань надрукованих типографським способом, в якому залишено порожні місця для вписування тексту від руки під час складання опису.

Сам факт, що радянська влада за нетривалий час свого перебування в Києві вже встигла надрукувати типові бланки для опису садиб та будинків свідчить про її далекосяжні наміри. Типографський текст свідчить про те, що Контрольно-ревізійна комісія при підвідділі по ліквідації майна колишніх релігійних установ повинна була оглянути садибу [далі вписано від руки: “Києво-Михайлівського монастиря”]. Цей бланк було заповнено чорнилом від руки [арк. 18-19], але, ймовірно, це не перший примірник, оскільки до справи підшито екземпляр без підписів. Згідно цьому документу власником будинку

вказане правління Києво-Михайлівського монастиря за адресою:
Трохсвятительська, 4.

Загальна площа всієї садиби монастиря – 4 дес[ятини] 2056 кв[адратних] саженів]. З них двір займає 1 дес. 856 кв. с., сад і город – 1 дес. 1200 кв. с., будівлі в цілому займають 2 дес. [Арк. 18]. Пункт 6 цього переліку містить запитання з якого матеріалу споруджено описувані будівлі, а також час їх побудови [Арк. 18, зв.]. Від руки чорнилом вписано інформацію про те, що будівлі споруджені з цегли і мають залізні дахи, за виключенням тих будівель, які на карті-схемі вказані під № 11-17 і збудовані з дерева. Монастирські споруди були зведені у період з 1886 по 1906 роки, окрім трапезної та архієрейського будинку, які були збудовані у ХІІІ ст.

У 7-му пункті зазначено про необхідність ремонту дахів в деяких будівлях, п. 8 присвячено інформації про кількість поверхів, п. 9 містить перелік житлових і нежитлових приміщень в усіх перерахованих вище спорудах монастиря [Арк. 18, зв.]. Інтерес викликає п. 10, де міститься докладний перелік монастирських споруд із зазначенням того, хто на момент опису їх займає. Цікаво порівняти цей перелік з відомостями про кількість кімнат та меблів від 13 травня 1919 р., тобто складеного буквально через тиждень після цього опису:

- Монастирська братія, станом на 7 травня 1919 р., займала весь Михайлівський корпус, 1/3 Варваринського корпусу, 5 кімнат лікарні, економічний будинок, келарський будинок, а також приміщення Учительської школи було зайнято хлопчиками з монастирського притулку.

- Натомість, Совнархоз займав 2/3 Варваринського корпусу, архієрейський будинок, 9 кімнат лікарні було відведено для інвалідного підвідділу, співочий (певчеський) корпус, флігель, 2-й і 3-й готельні корпуси. Тут також є вказівка на те, що 1-й готельний корпус був зайнятий “приватними особами”, які, згідно зapisу, зараз виселяються Совнархозом [Арк. 18, зв.]. Тобто через тиждень, коли складалися відомості про кількість кімнат та меблів (див. вище) значна частина монастирських споруд вже була зайнята Совнархозом. Наступні пункти цього опису стосуються наявної системи опалення будинків та повідомленням про те, що описи інвентаря окремих будинків додаються [Арк. 18, зв. - 19].

Деяке світло на те, куди поділися оті “приватні особи”, які з’явилися в м. Києві під час воєнних подій, проживаючи у 1-у готельному корпусі і були виселені з нього, проливає інший документ цієї справи, а саме “Підписка” [Арк. 77]. Текст “Підписки” надруковано на машинці, а підписи під текстом, а також дописи наприкінці – зроблено від руки червоним [в основному] чорнилом різними особами.

Текст документа, датований травнем 1919 р., свідчить про те, що колишні мешканці Михайлівського подвір’я нині переселилися у будинок № 17 по Софіївській вулиці і одержали в користування монастирське майно: 50 ліжок, 50 матраців, 25 столів, 25 стільців, 25 рукомийників.

Про це, власне і складено цю колективну підписку. Під документом поставлено 28 підписів і завірено печаткою та підписом голови та секретаря “Домового комітета гостиннicy Михайлівського подвор'я”. Як бачимо все монастирське майно досить швидко почало переходити до рук нових господарів і, природно, це викликало незадоволення господарів і спроби поставити хоч якісь межі безсоромному пограбуванню монастиря. Але нова влада мало переймалася проблемами “попів”, хоча деякі дії по вилученню майна супроводжувалися документальним оформленням.

Після складання всіх описів і надто швидкого витіснення монастирської братії з більшості будівель Совнархозом до канцелярії Підвідділу “ПОЛИРУ” надійшло клопотання від правління Михайлівського Золотоверхого монастиря, в якому господарі монастиря намагаються хоч якось припинити безцеремонне пограбування майна і захоплення приміщень. Клопотання засвідчено штампом канцелярії монастиря: “В[едомство] П[равославного] И[споведанія]. Правлініє Києво-Златоверхо-Михайлівського Монастиря, Мая, 10 дня 1919 г.” за № 227, г. Київ [номер і дату вписано від руки чорнилом]. До канцелярії Підвідділу “ПОЛИРУ”, згідно резолюції та запису на штампі цієї установи за № 1287/357, це клопотання потрапило 13 травня. В тексті клопотання йдеться про те, що правління монастиря надсилає описи майна та кількості кімнат в будівлях монастиря, але повідомляє, що “часть показанного имущества находится в пользовании Совнархоза и была забрата им до взятия на учет ПОЛИРУ” [Арк. 74, рукопис чорнилом].

До справи було підшито копію з протоколу при обшуку та конфіскації майна, в якій говориться, що на основі ордера Київської Губернської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією та спекуляцією за № 1185 від 6 травня 1919 року в Михайлівському монастирі по вул. Трохсвятительській, 4 були присутніми Командант Укрсовнархозу та ієромонах, завідуючий господарством при Михайлівському готелі о. Діонісій. До протоколу додається опис реквізованого майна. Також зазначено, що не було заявлено під час обшуку “скарг, заяв про неправильні дії та про зникнення речей, які не занесено до протоколу”. Протокол підписали голова Домового Комітету командант Укрсовнархозу (підпис нерозбірливий), керуючий обшуком комісар Київської Губернської Надзвичайної Комісії та о. Діонісій. Протокол датовано 11 травня 1919 р. [Арк. 95, рукопис чорнилом, недбалі записи, орфографічні помилки в тексті].

Велике зацікавлення у нових господарів викликала Братська лікарня монастиря через те, що це було цілком пристосоване до потреб лікарні приміщення і, головне, там було наявне все необхідне обладнання та інвентар. В умовах діючого фронту у влади було об’єктивне зацікавлення у пристосованих для лікування поранених червоноармійців, а з іншого боку таке зацікавлення було і в цивільних структурах.

Ще 24 квітня 1919 р., мабуть на запит з боку влади, ревізор по ліквідації майна О. Лопушанський надіслав до підвідділу “ПОЛИРУ” довідку про те, що Братська лікарня монастиря існує з 1901 р. і знаходиться у спеціально для неї побудованому приміщенні (опис кімнат і майна додається). Повідомляється, що приміщення розраховане на 23 ліжка, а устаткування лікарні та лікування хворих здійснюється з коштів монастиря. Станом на 24 квітня у приміщенні лікарні знаходиться лазарет Володимирського братства. [Арк. 20-20, зв., рукопис чорнилом]. Невідомо, де була ця довідка цілий місяць, але її зареєстровано у канцелярії підвідділу “ПОЛИРУ” аж 29 травня 1919 р. за № 3, про що свідчить напис на штампі цієї установи.

До справи внесено 2 екземпляри запиту Завідуючого відділом лікувальної медицини, яку адресовано Наркомсобезу, з категоричною вимогою негайно передати приміщення лікарні для розгортання мережі міських амбулаторій у розпорядження Губернського відділу охорони здоров’я. [Арк. 82-83, машинопис, завірена копія]. Копії завірено штампом установи: “У.С.С.Р. Наркомздрав. Отдел Лечебной Медицины. Июня 18, 1919 г. № 16366 в г. Киеве. Рейтарская, 22”, а також завірено підписами завідуючого відділом (підпис червоним чорнилом, автограф) та зав. канцелярією.

Врешті-решт все майно лазарету і лікарні було забрано для потреб Червоної Армії, про що свідчить віднайдена копія документу з розпискою про це за підписами завідувача “вещевой части Военного Госпиталя Киевского Гарнизона” та інших членів Комісії. Але, можливо, що цей факт був невідомий керівництву, оскільки зберігся також мандат представника підвідділу ПОЛИРУ П. Ф. Кузьмина, якому підвідділ ПОЛИРУ, на основі листа Комісії по прийому установ Губсобезу від 30 червня 1919 р. за № 365, доручив передати лікарню Михайлівського монастиря у розпорядження Губкомздраву і скласти “даточно-приемочні” акти у 3-х примірниках.

З цією метою, тобто для складання нового опису майна 3 липня 1919 р. було надіслано комісію у складі 3-х осіб, серед яких представник Комісії Губсобезу по прийому установ тов. Клейнман, представник підвідділу “ПОЛИРУ” тов. Кузьмін та представник Губкомздраву тов. Сокол. Це намагання було викликано тим, що з моменту складання попереднього варіанту опису багато майна виявилося або розкраденим, або перемішаним. Але цього акта було складено в зв’язку з тим, що ця комісія опис не могла зробити з цілком зрозумілої причини – 3 липня 1919 року приміщення лікарні було опечатане 4-ма сургучними печатками військового шпиталю Київського гарнізону, який і забрав майно лікарні. І тому члени комісії склали з цього приводу акт, яким постановили: опис припинити та скласти акт³⁰.

У цій ситуації, що виникла з майном лікарні, слід зазначити: дві установи не порозумілися між собою. З цією метою Адмінвідділ Виконкому прохаде надіслати до нього представника відділу Собезу для

розв'яснень з приводу перешкод у роботі з боку Совнархозу “по занятію амбулаторії дляувечніх воинов”³¹.

Отже, навіть з цього короткого нарису подій 1919 р. можна побачити які наслідки мала політика більшовиків на захоплені території. На прикладі розгляду подій, які пов’язані з видатною пам’яткою Православної Церкви в Україні – Київського Михайлівського Золотоверхого першокласного чоловічого монастиря – можна побачити, яким чином відбувалась націоналізація майна “колишніх релігійних установ”. Безсомнене розтягування монастирського майна і мало не бійка за нього між різними радянськими установами є характерним прикладом політики націоналізації на практиці.

Щоправда, можна твердити, що цей монастир можливо і не постраждав в 1919 році у такій мірі, якби знаходився не в центрі міста під час нетривалого перебування більшовиків у Києві. З огляду періодичної преси видно, що центр міста підлягав заселенню новоприбулих радянських установ разом з військами і монастир опинився прямо-таки в центрі тих подій. Така велика установа з облаштованою територією, будинками та харчовими запасами об’єктивно повинна була потрапити у поле діяльності нової влади. Представники влади, швиденько склавши описи монастирського майна, тут же розпочинали його розподіл без усякого урахування позиції господарів, оскільки мали дещо відмінні ідеологічні установи щодо церкви і приватної власності взагалі.

Єдине, за що можна подякувати складальникам цих описів, це карти-схеми розташування монастирських будівель буквально за два десятки років до його остаточного знищення, а також за інформацію про те, чим володів монастир під час визвольних рухів в Україні, тобто через два роки після розгортання революційних та військових подій. Сподіваємося, що віднайдена інформація буде ще одним невеликим внеском у справу поглиблення історії української церкви новітньої доби.

Деякі документи, які містять свідчення про останні дні існування Михайлівського Золотоверхого монастиря віднайдено серед матеріалів, що зберігаються в Державному архіві міста Києва (ДАМК). Це фрагменти листування між різними радянськими установами, які стосуються питання остаточного звільнення монастирських споруд, які підлягають знесенню, на місці яких вже заплановано побудову Будинку Уряду. У справі під заголовком “Постанова РНК УРСР, лист тресту “Укрцивільбуд” про звільнення приватними особами та організаціями території колишнього Михайлівського монастиря, відведеної під будівництво Будинку Уряду” (5 березня 1934 р. - 2 жовтня 1934 р.) збереглося декілька листівних відношень, які дають можливість з’ясувати з якого приводу точилася суперечка між різними установами напередодні знищенння Михайлівського Золотоверхого монастиря і його храму³². Першою у справі міститься машинописна копія листа Заступника Управлючого Трестом “Укрцивільбуд” Нефедова до Заступника Голови Міськради тов. Гінзбурга. Із запису у відбитку штампу

цієї установи: “УСПР, Український Державний Трест Цивільного Будівництва “Укрцивільбуд”, м. Київ, 13/9, 1934 р., вул. Прозорівська, 7”. На тексті листа є відбиток установи, яка отримала цей лист. На другому штампі є запис: “Київська Міськрада, 5.09.1934, № 13264-а”. Обидва тексти в штампах написано українською мовою, а текст самого листа – російською. В листі йдеться про те, що згідно Постанови РНК від 31 серпня 1934 р. за № 120 було запропоновано звільнити приміщення, які на той час були зайняті під Контору, склади та робітничий гуртожиток, оскільки на цьому місці мають будувати будинок, де розміститься ЦК та ВУЦВК на території колишнього Михайлівського монастиря³³. Але, повідомляє Нефедов, це вивільнення приміщень неможливе, оскільки станом на 6 вересня 1934 р. приміщення, до якого мали переїхати вищезазначені установи по вул. Жилянській, 128, несподівано були зайняті Київською Конторою Машинобуду. Таким чином, початок руйнування споруд Михайлівського Золотоверхого дещо відкладався.

Напевне, що ця затримка була невчасною у розгортанні майбутнього величного будівництва і тому декілька наступних документів справи стосуються вирішення справи звільнення приміщень. На аркуші № 2 цієї справи уміщено машинописну копію листа від керуючого справами Міськради (без підпису) до Завідуючого Житловідділом тов. Доліндовського за № 01/13254-а від 17 вересня 1934 р. з проханням не пізніше 20 вересня 1934 р. повідомити про стан справ по звільненню приміщень по вул. Жилянській, 128 для установ, які поки що займають приміщення у колишніх монастирських спорудах³⁴. Копія листа не завірена ні підписами, ні печатками.

До цього листування прилучилися представники однієї з організацій, які знаходилися в приміщеннях монастиря – Міського Кооперативу студентів “Студкооп”. Машинописна завірена копія листа збереглася в справі. Із напису в штампі видно, що це Київський Міський Кооператив Студенства “Студкооп”, вихідний № 118 від 26 вересня 1934 р., вказано адресу – Київ, вул. Жертв Революції, 4 (Трьохсвятительська, 4)³⁵. Цей лист адресовано Голові Київської Міськради і підписано Головою Управи “Студкоопу” Ландау та секретарем Гльокке. Цей лист – скарга на дії Житлової управи. За постановою РНК від 31 серпня 1934 р. за № 920 було запропоновано Київській Міській Раді протягом 2 декад надати приміщення “Студкоопу” замість того, яке він займав у колишньому Михайлівському монастирі. Цікаво дізнатися, що голова “Студкоопу” Ландау скаржиться на те, що його організація добровільно звільнила приміщення на прохання Житлової управи, яке надійшло в листівній формі 11 вересня 1934 р. Але Житлова управа ніякого приміщення замість орендованого не надала і ця передача колишніх монастирських приміщень, де працювали підрозділи “Студкоопу”, підірвала нормальну роботу кооперативу, що обслуговує “маси пролетарського студентства”³⁶. Тому керівництво “Студкоопу” прохач надати йому відповідне приміщення замість звільненого.

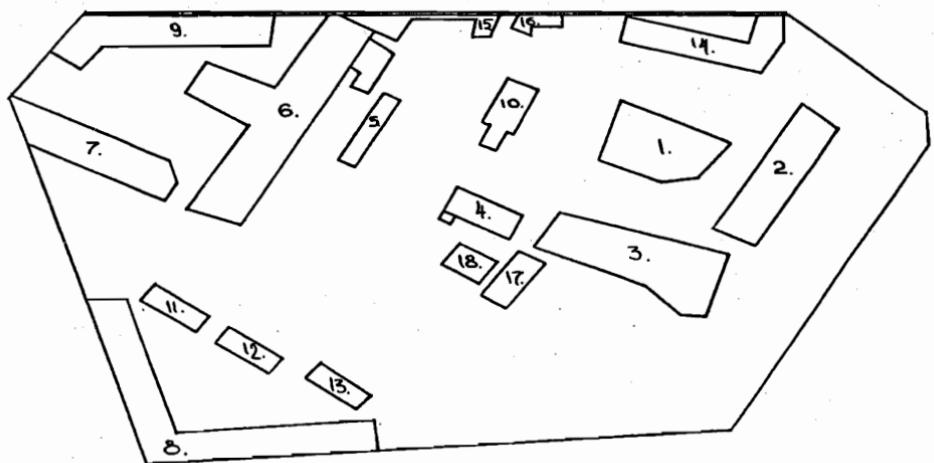
До цього листа додано найважливіший документ у цій архівній справі – копію постанови № 920 Ради Народних Комісарів УСРР від 31 серпня 1934 р. “Про звільнення від мешканців та організацій приміщення, що підлягають зносу на дільниці будівництва Будинку Уряду”. Цю машинописну копію Постанови долучено до скарги від “Студкоопу” і тому у тексті тільки вказано підписи Заступника Голови РНК УСРР Шелехеса та Керівничого Справ РНК УСРР Г. Дроба, а сам текст копії з печаткою “Студкоопу” завірив секретар цієї організації Гльокке.

У тексті Постанови йдеться про те, що для вчасного початку робіт по будівництву Будинку Уряду необхідно звільнити приміщення колишнього монастиря, які підлягають зносу і провести це у вересні-жовтні 1934 р. Проведення переселення та надання приміщень покласти на Київську Міську Раду спільно з Управлінням будівництва. У тексті Постанови вказано, що всі витрати та компенсації, що пов’язані з цим переселенням, дозволити взяти на себе Управлінню Будівництва в межах відпущених кредитів. В зв’язку з будівництвом у Постанові пропонується низка заходів: 1) Укривільбуду протягом декади звільнити гуртожитки, контору, склади на території колишнього Михайлівського монастиря (Трьохсвятительська, 4); 2) Київський Міськраді надати протягом 2 декад приміщення Автошколі та Управлінню “Студкоопу”.

Якщо в тексті Постанови не міститься ніяких нагінок в адресу вказаних організацій, то в останньому документі справи № 6518 – копії листа Завідуючого Житлової Управи тов. Доліндовського в не дуже ввічливій формі пропонується звільнити приміщення. На штампі вказано вихідні дані: “У.С.Р.Р. Житлова Управа Київської Міської Ради, 11 вересня 1934 р. № Н/32/А, Київ, Воровського, 41”. З цього документа можна дізнатися які саме організації були розміщені на території колишніх монастирських споруд напередодні знесення їх частини: 1) сектор постачання “Студкоопу”, 2) бухгалтерія, 3) обліковий відділ, 4) складське приміщення-сортировка, 5) юдельня, 6) кухня, 7) приміщення під склеп [?], 8) тарна база, захаращена порожніми коробками, 9) 2/3 погріба [можливо, йдеться про погріб під трапезною церквою св. Івана Богослова?]; 10) якась “житлова кімната, закидана хламом”³⁷. На листі залишилася віза та підпис Завідуючого Житловою Управою тов. Доліндовського від 2 жовтня 1934 р., та підпис завідуючого сектором переселень Підшивайла.

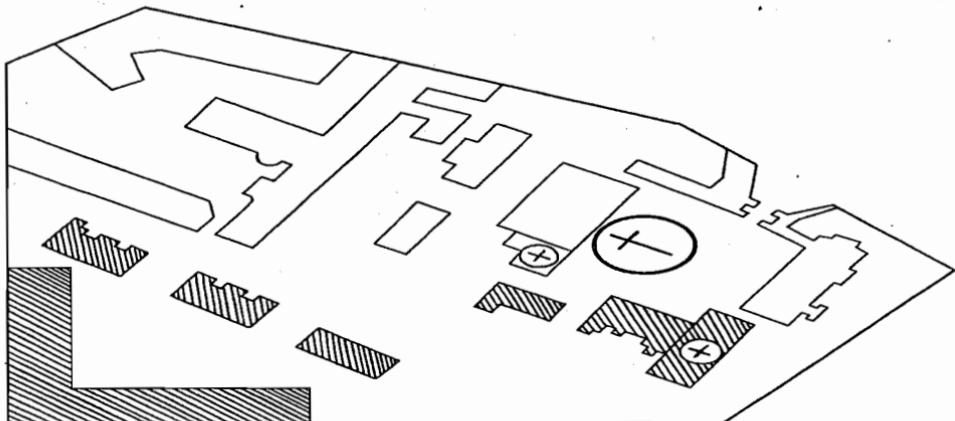
Отак закінчувалася доба перебування радянських установ на території пограбованого Михайлівського монастиря в 1934 р. напередодні майже цілковитого знищення його церковних споруд. Збудовані споруди – храми, собор, архієрейський будинок, лікарня, навчальні приміщення, господарські споруди – все це спочатку описувалось представниками революційної влади та тут же розкрадалось. Причому відповідальність за тут же розкрадене майно було покладено на служителів монастиря у 1919 році. Ймовірно, після остаточного повернення більшовицької влади у 1920 р. і наступних акцій вилучення церковного добра “для допомоги голодаючим” 1921-1923 рр.,

всі ці приміщення було надано всяким організаціям – автошколі, “Студкоопу”... На хвилі революційного піднесення та захоплення розбудовою промисловості, піднесення ідеї торжества пролетарської революції і побудови соціалістичного суспільства нікому не спадало на думку, що це просто незручно мати якесь виробництво на Володимирській гірці, де стоять старі дерева і намолені за століття храми.

Малюнок 1

- 1. Соборна церква. 2. Варваринський корпус. 3. Архиєрейський будинок. 4. Певчеський корпус. 5. Келарський будинок. 6. 1-й готельний корпус. 7. 2-й готельний корпус. 8. Стайні. 9. 3-й готельний корпус (нині приміщення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України). 10. Трапезна. 11. Школа. 12. Економічний будинок. 13. Лікарня. 14. Михайлівський корпус. 15. Будка для сторожа. 16. Сарай для дров. 17. Сарай для дров. 18. Флігель.

Малюнок 2

¹ Свящ. Петровский С. Златоверхий Михайловський монастирь в Києве. Історичний очерк и современное состояние Обители. – Одесса: Тип. Е. И. Фесенко. – 1902. – С. 14.

² Києво-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. Монастырь сей современен св. Равноапостольному князю Владимиру. Сочинение сие на пользу означенного монастыря того же монастыря иеромонах Евстратий Голованский. – К.: Тип. В. Давиденко, Михайловская ул., собст. дом, 1878. – С. 2-3.

³ Свящ. Петровский С. Златоверхий Михайловський монастирь в Києве. Історичний очерк и современное состояние Обители. – Одесса: Тип. Е. И. Фесенко. – 1902. – С. 81.

⁴ Там само. – С. 46.

⁵ Там само. – С. 48.

⁶ Там само. – С. 57.

⁷ Там само. – С. 90-91.

⁸ Там само. – С. 93.

⁹ "Борьба" № 6 від 14 лютого 1919 р. – С. 1.

¹⁰ Там само. – С. 3.

¹¹ ЦДАВО. – Ф. № 4215. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77, 95, 122 та ін. Зберігся навіть зразок печатки червоного кольору з написом: "Домовой комитет Гостинницы Михайловского Монастыря" (Арк. 77, зв.).

¹² Борьба. – № 28 від 16 березня 1919 р. – С. 3.

¹³ Борьба. – № 47 від 10 квітня 1919 р. – С. 1.

¹⁴ Киевский Коммунист. – № 32 (40) від 4 березня 1919 р. – С. 4.

¹⁵ Наши беседы. Уплотнение буржуазного населения // Киевский Коммунист. – № 38 (46) від 13 березня 1919 р. – С. 2.

¹⁶ Там само. – С. 2.

¹⁷ Об уплотнении буржуазного населения // Киевский Коммунист. – № 41(49) від 16 березня 1919 р. – С. 3.

¹⁸ Киевский Коммунист. – № 42 (50) від 18 березня 1919 р. – С. 3.

¹⁹ Там само. – С. 3-4.

²⁰ Коммунист. – № 26 (54) від 2 квітня 1919 р. – С. 4 та № 33 (61) – від 11 квітня 1919 р. – С. 4.

²¹ Комунист. – № 35 (63) від 13 квітня 1919 р. – С. 4.

²² Вісти. – № 19 від 9 березня 1919 р. – С. 4.

²³ Назарій (Микола Михайлович Блінов, 1852 - 1928(?)) – єпископ Черкаський, 3-й вікарій Київської єпархії. Народився в дворянській родині м. Казані 24 січня 1852 р. Закінчив 1-у класичну гімназію і 2 курси університету у м. Санкт-Петербург. У 1875 р. закінчив Константинівське військове училище. З 1887 р. прийнятий до числа братчиків Києво-Печерської лаври. Після заарештування і висилки в м. Бучач митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького), якого було обрано в травні 1918 р. Київським елекційним з'їздом, здійснював керівництво Київською єпархією в 1919-1921 рр. до призначення патріаршим екзархом митрополита Михаїла (Єрмакова). У 1925 р. Св. Московським патріархом Тихоном (Белавіним) возведений в архієпископський сан. До 1928 р. перебував у московському Симоновому монастирі, де і помер.

²⁴ Вісти. – № 19 від 9 березня 1919 р. – С. 4.

²⁵ Вісти/Известия. – № 28 від 22 березня 1919 р. – С. 3; № 29 від 23 березня 1919 р. – С. 5.

²⁶ ЦДАВО. – Ф. 4215. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104.

²⁷ ЦДАВО. – Ф. 4215. – Оп. 1. – Спр. 1. "Акты передачи..." – Арк. 79 (машинопис).

²⁸ Там само. – Арк. 4 (рукопис хімічним олівцем).

²⁹ Там само. – Арк. 4 (запис на штампі цього підвідділу).

³⁰ Там само. – 1) Арк. 119, рукопис чорнилом; 2) Арк. 78 машинопис, копія.

³¹ Там само. – Арк. 104 (Фірмовий бланк ВЦІК УССР, машинопис.

³² ДАМК. – Ф. № Р-1. – Оп. 1. – Спр. 6518 “Постанова РНК УРСР, лист тресту “Укрцивільбуд” про звільнення приватними особами та організаціями території колишнього Михайлівського монастиря, відведеної під будівництво Будинку Уряду” (5 березня 1934 р. - 2 жовтня 1934 р.).

³³ Там само. – Арк. 1.

³⁴ Там само. – Арк. 2.

³⁵ Там само. – Арк. 3.

³⁶ Там само. – Арк. 3.

³⁷ Там само. – Арк. 5.